

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>QORAXONIYLAR DAVRI ASARLARIDA ISHLATILGAN TILSHUNOSLIK
ATAMALARI**Qosimjon Sodiqov***Filologiya fanlari doktori, professor,**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**Toshkent, O'zbekiston*

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: turkiy tilshunoslik tarixi, Qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, til, so'z, nutq, yozuv, yozma til.

Annotatsiya: Til bilimi sohasida ilk o'rta asrlarning Sharq, xususan, turkiy tilshunosligi Yevropa ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. O'sha davr tilshunosligida til bilimi atamaları tizimi tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan bo'lib, qoraxoniylar davri asarlarida ularning ma'lum bo'lagi tamg'alanib qolgan.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atamaga (terminga) nisbatan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelavermaydi. Ular ba'zan ko'panglamlik xususiyatiga ham ega. Turkiy so'zlarning atamaga aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda turkiy jamoada, xususan, bilginlar va o'qimishlilar doirasida tilshunoslik, lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamaları tizimining muqim bir tartibga kelishi va takomillashuvida o'sha davr tilshunos olimlari, tarixchilari va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir. Ushbu maqolada qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamaları, ularning matndagi ma'nolari va atamaga aylanish jarayoni ochiqlab berilgan.

LINGUISTIC TERMS USED IN THE WORKS OF THE KARAKHANID PERIOD

Qosimjon Sodiqov*Doctor of Philology, Professor,**Tashkent State University of Oriental Studies**Tashkent, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: history of Turkic linguistics, written and literary language of the Karakhanid period, language, word, speech, writing, written language.

Abstract: As scientific sources testify, early and medieval eastern, in particular, Turkic linguistics were significantly ahead in their development of the level of linguistic knowledge in Europe. This is evidenced by the fact that by this period an integral system of linguistic terms had already been formed in the East, a significant part of which was preserved in written monuments of the Karakhanid period. And what is especially noteworthy is that many of them are of Turkic origin. And in this regard, the merit of linguists, historians and literary figures of this period is invaluable.

The lion's share of linguistic terms and requirements for them are inherited by modern Eastern linguistics. However, over time, they nevertheless underwent changes, which affected, first of all, their semantics. In particular, they developed polysemy.

This article is devoted to the study of the history of the formation and development of Turkic linguistic terms of the Karakhanid period.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАРАХАНСКОГО ПЕРИОДА

Касимжон Садыков

*Доктор филологических наук, профессор,
Ташкентский государственный университет востоковедения
Ташкент, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:

история тюркского языкознания, письменно-литературный язык караханидского периода, язык, слово, речь, письменность, письменный язык.

Аннотация:

Как свидетельствуют научные источники, раннее и средневековое восточное, в частности, тюркское языкознание существенно опережало в своем развитии уровень лингвистических знаний в Европе. Об этом свидетельствует тот факт, что к этому периоду на Востоке уже сформировалась цельная система лингвистических терминов, значительная часть которой сохранилась в письменных памятниках караханидского периода. И что особенно примечательно, многие из них тюркского происхождения. И в этом плане неоценима заслуга лингвистов, историков и деятелей литературы этого периода.

Львиная доля лингвистических терминов и требований к ним унаследованы современным восточным языкознанием. Однако со временем они все же претерпели изменения, которые коснулись, прежде всего, их семантики. В частности, они развили многозначность.

Данная статья посвящена изучению истории формирования и развития тюркских лингвистических терминов караханидского периода.

KIRISH

Fan sohasining tarixi tilda o'sha sohaga tegishli atamalar, ya'ni terminlar tizimining shakllanishidan boshlanadi. Til bilimining yuzaga kelishi va taraqqiyoti bilan bir paytda, uning atamalari ham yaratila boshlaydi. Ayni o'lchovga tayanadigan bo'lsak, turkiy tillarda til bilimining yuzaga kelish tarixi ilk o'rta asrlardan boshlanganiga guvoh bo'lamiz (*qarang*: Содиқов 2020,171–189).

Tilshunoslik atamalarining to'liqligi, keng qamrovliligi, o'z navbatida, o'sha davr tilshunosligining yuqori bosqichda ekanini ko'rsatuvchi omillardan biri sanaladi; til bilimining nechog'liq rivojlanganini shundan ham bilsa bo'ladi.

O'rta asrlar Sharq ilmida, xususan, turkiy tilshunoslik tarixida bilim va uning tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgan butun boshli atamalar tizimi puxta, tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan edi. Bularning bari o'sha chog'larda yaratilgan adabiy, tarixiy, ilmiy asarlarda tamg'alanib qolgan.

NATIJALAR/MUHOKAMA

Qoraxoniylar davri turkiy yozma adabiy tilining atalishi

Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit-turk» asarida qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini «turkcha» (تُرْكِيَّة) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (at-turkiyyatu-l-xāqāniyya) deb ham atagan edi. U o'z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa o'z otlari (o'g'uzcha, qipchoqcha va b.) bilan atagan. Muhimi shundaki, ana shu «turk tili» atamasining o'rnida «xoqoniya tili», «xoqoniya turkchasi» otini ham qo'llagan: «Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بِالتُّرْكِيَّةِ الْخَاقَانِيَّةِ) so'zlaydilar» deb yozadi u (ТЦД.40). Mahmud Koshg'ariy ushbu atama ostida o'z davri turkiy yozma adabiy tilini ko'zda tutgan.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida «turkiy til, turkcha til» ma'nosida türkçä (تورکچا), türk luyatı (ترک لوغتی) atamalarini ishlatgan. Mana misoli:

Muḡar meñzätü keldi türkçä masal,

Oqïyil munï sen, köñül ögkä al.

«Bunga o'xshaydigan turkcha maqol bor,

Sen bu maqolni uqqin, ko'ngilga va miyangga joyla» (QBN.18b,5);

Yoki:

Mašriq vilāyatida, qamuḡ Türkistān elindä buyraxan tilinčä, türk luyatïča bu kitābtin yaxšïraq hargiz kim ersä tašnïf qïlmay turur. – «Mashriq viloyatida, butun Turkiston elida bug'raxon tilincha, turk lug'aticha hech kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» (QBH.1b,13–2a,2).

Yusuf Xos Hojib buyraxan tili (بغراخان تیلی), xan tili (خان تیلی) atamalarini ham qo'llagan. Buning bilan Tavg'ach ulug' Bug'raxon zamonidagi turkiy yozma adabiy til ko'zda tutiladi. «Qutadg'u bilig»ning muqaddimasida shunday jumlani o'qiymiz: Türkistän ellärindä buyraxan tilinčä bu kitäbdin yaxşıraq hargez kim ersä taşnıf qılmadı. – «Turkiston ellarida bug'raxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» (QBQ.1b,10–11).

Yoki:

Bu Buyraxan vaqti ičrä anı,

Yemä xan tilinčä bu aytmiş munı.

«Bu Bug'raxon vaqtida uni (yozib),

Yana buni xon tilida aytibdi» (QBQ.2b,14).

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»ning so'nggi bobida o'z kitobi türkčä (ترکجه) ~ türkî (ترکی) da bitilganini ta'kidlaydi: Anın uş čiqardım bu türkčä kitāb («Shuning uchun ham bu turkcha kitobni yozdim») deya bitadi muallif (YugB.49,11).

Arslon Xo'ja tarxonning «Hibatu-l-haqoyiq»qa ilova qilingan she'rida yozilishicha, asar kāšyarî til (کاشغری تیل) ~ kāšyar tili (کاشغر تیلی) da bitilgan. Mana uning yozganlari:

Tamāmi erür kāšyarî til bilä,

Ayïtmış Adīb rīqqatî til bilä.

Agar bilsä kāšyar tilin har kiši,

Bilür ol Adībnuḡ nekim aymışi.

«Asar kāšyarî til bilan yozib tugatildi,

Adib uni adabiy til bilan aytmişdir.

Agar har kishi kāšyar tilini bilsa,

Adibning nima aytganlarini bilib oladi» (YugA.119,6–120,3).

Anglashiladiki, yuqorida tilga olingan türkčä, türkî, türk luyatî va ularning o'rnida qo'llangan «xoqoniya turkchasi» (at-turkiyyatu-l-xāqāniyya), buyraxan tili, xan tili, kāšyarî til ~ kāšyar tili atamaları qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini anglatgan.

Til, so'z, yozuv bilan bog'liq tushuncha va atamalar

Kishilik o'tmishida lingvistik bilimlar tarixi «til»ni anglashdan, u haqdagi tushuncha-qarashlarning yuzaga kelishidan boshlangan. Shuning uchun ham til so'zini lingvistik tushunchalarning birinchisi, lisoniy qarashlarning tayanch nuqtasi desa bo'ladi.

til atamasi boshlang'ich davrda, harqalay, «jamiyatdagi aloqa vositasi» ma'nosida ishlatilgan, «kishi nutqi» ma'nosi esa keyinchalik shakllangan bo'lishi kerak.

Yana til so'zi «nutq a'zosi»ni ham bildiradi. «Nutq a'zosi» anglamidagi til so'zining talaffuzi «aloqa vositasi» va «kishi nutqi» anlamlaridagi til dan farq qilgan ko'rinadi. Sababi

shundaki, «Qutadgʻu bilig»ning arab yozuvli Namangan nusxasida تِل soʻzi «nutq aʼzosi» anglamida kelganida, unga tushum kelishigi qoʻshimchasining yaynli yoʻgʻon varianti qoʻshilgan (تليغ). Shuning uchun uni tiliy deb oʻqilgani toʻgʻri. Mana oʻsha bayt:

Tiliy keḍ köḍäzgıl, köḍäzildi baş,
Sözünñi qısurıyl, uzatıldı yaş.
«Tilni juda ehtiyot qilgin, bosh saqlanadi,
Soʻzni qisqa qilgin, yoshing uzayadi» (QBN.13b,9).

Ayrim oʻrinlarda تِل soʻzi «nutq aʼzosi» anglamida kelganida ham, unga tushum kelishigi qoʻshimchasining kâf li ingichka varianti qoʻshilgan (تيليک). Shuning uchun uni tilig deb oʻqiladi. Mana oʻsha bayt:

Öküş sözläsä, yañşadı ter tilig,
Yana sözlämäsä, ayn ter tilig.
«Koʻp soʻzlasa, tilni ezmalandi deyiladi,
Soʻzlamasa-chi, tilni soqov deyiladi» (QBN.13b,7).

Anglashiladiki, «nutq aʼzosi» bilan «jamiyatning aloqa vositasi» boʻlgan til, kelib chiqishiga koʻra, boshqa-boshqa soʻzlardir. Tarixan ularning birinchisi yoʻgʻon oʻzakli, keyingisi esa ingichka oʻzakli soʻz boʻlgan: tıl va til. Keyinchalik, bu soʻzlar talaffuzda farqlanmay qoʻygan.

Basharti shunday ekan, olimlarning til soʻzi «demoq, aytmoq» anglamidagi ti- feʼlidan yasalgan (ti+l>til), degan fikriga (qarang: Насилов 1974,22) qoʻshilish qiyin. Shunday boʻlganida, bu soʻz «Qutadgʻu bilig»da tıl shaklida yoʻgʻon unli bilan talaffuz qilinmagan boʻlar edi. Demak, u «demoq, aytmoq» anglamidagi ti- feʼliga emas, boshqa soʻzlarga bogʻlanadi.

Endi til soʻzining yozma yodgorliklardagi maʼnolarini koʻrib chiqamiz.

Mahmud Koshgʻariyga koʻra:

til – «til» (اللسان). Maqolda (shunday kelgan): Erdäm başı – til. Maʼnosi: «Eng yaxshi xulqning boshi tildir».

til – «til» (اللفه). Chunonchi, uyğur tili – «uygʻur tili»; xitay tili – «xitoy tili» kabi.

til – «soʻz» (الكلام); ol begkä til tegürdi – «u bekka soʻz tegizdi; haqoratomuz soʻz soʻzladi».

tıl – «josus»; yayıdın tıl tuttı – «yov josusini tutib oldi» (ТЦД.588).

Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» masnaviysida:

tıl (تیل) – anat. «til»:

Biligsiz tili tutči berklig keräk,

Biliglig kişi tılqa erklig keräk.

«Bilimsizning tili doim berk bo‘lishi kerak,
 Bilimlining tili so‘zga erkin bo‘lishi kerak» (QBN.41a,13);
 Biliglig bilig berdi tılqa pıřıγ. – «Bilimli [ya’ni Tangri taolo] tilga pishiq bilim berdi» (QBN.13b,1).

tıl dan yasalgan so‘zlar:

tılday (تیلداغ) – «yolg‘on»:

Sen aymış bu söz barča anday turur,

Haqıqat körü barča tılday turur.

«Sen aytgan bu so‘z barchasi o‘shandaydir [ya’ni to‘g‘ridir],

Haqiqat ko‘zi bilan qaralsa, (bularning barchasi) yolg‘ondir» (QBQ.101b,3).

tilmač (تیلماچ) – «tilmoch, tarjimon»: Uquşqa, biligkä bu tılmači tıl. – «Uquvga, bilimga tilmoch – bu tildir» (QBN.13a,8).

til (تیل) – (1) «til; jamiyat tili»; ijtimoiy hodisa: Qamuγ til bilir ersä, açsa tilig. – «(Elchi) barcha tilni [ya’ni, borgan mamlakatidagi xalq tilini] bilsa, tilini so‘zga ochsa [ya’ni, o‘sha tilda so‘zlasa]» (QBN.99a,8).

(2) «nutq; kishi nutqi»:

Birisi bitigči, xaṭı belgölüg,

Birisi yalawač, tili ülgölüg.

«Biri xati belgili [ya’ni, ravon, tushunarli] kotib,

Biri nutqi o‘lchovli [ya’ni, fikrlab, me‘yori bilan so‘zlovchi] elchi» (QBN.102b,1).

«Hibatu-l-haqoyiq»da shunday to‘rtlik bor:

Ešitkil, biliglig negü dep ayur:

Adablar başı til, ködäzmäk turur.

Tiliñ bektä tutyıl, tişin sinmasun,

Xalı čıqsa bektin, tişinni sıyur (YugC.13,7–10).

Ushbu to‘rtlikdagi bek- «mahkam, mustahkam» degani, lekin bu o‘rinda ko‘chma ma’noda «qafas»dir.

To‘rtlikda adablar başı til deyilganda, til – «kishining nutqi»; tiliñ bektä tutyıl deyilgandagi til – «nutq a’zosi»ni anglatadi.

She’rning ma’nosi shunday bo‘ladi:

«Eshitgil, bilimli kishi [ya’ni, donishmand] nima deb aytadi:

Adablarning boshi til (dir, uni) saqlamoq kerak.

Tilingni berkda [ya’ni, qafasda] tutg‘il, tishing sinmasin,

Agar berkdan [ya’ni, qafasdan] chiqqudek bo‘lsa, tishingni sindiradi».

(3) «sir»:

Qatīylanyu, aşnu til alýu keräk,

Bu tildin yayı qılqı bilgü keräk.

«Mustahkamlanib, so‘ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak,

Bu tildan [ya‘ni, sirdan] yov qilig‘ini bilish kerak» (QBN.89b,4).

(4) «so‘z, gap; og‘zaki so‘z»: Sözüñni tilin ay, tilini eşit. – «So‘zingni til bilan ayt [ya‘ni, og‘zaki ayt], tilini [ya‘ni, so‘zini] eshit» (QBQ.155b,2).

(5) «istak, xohish»:

Biligligkä sözlädim uşbu sözüñ,

Biligsiz tilini bilümäz özüñ.

«Ushbu so‘zimni bilimliga so‘zladim,

Bilimsiz tilini [ya‘ni, istagini] o‘zim tushuna olmadim» (QBN.14b,7).

til so‘zidan yangi so‘zlar va iboralar ham yasalgan:

til aç- (تیل اچ) – «til och-»: Munı körsä kezlär, til açmaz, tuyur. – «Nuqsonini ko‘rsa berkitadi, til ochmaydi, yashiradi» (QBQ.147b,16).

til al- (تیل ال) – «til ol-; sir bil-»: Qatīylanyu, aşnu til alýu keräk. – «Mustahkamlanib, so‘ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak» (QBN.89b,4).

tilin ay- (تیلین ای) – «tilda ayt-, til bilan ayt-, og‘zaki ayt-»; elchiga maslahat: Sözüñni tilin ay, tilini eşit. – «So‘zingni til bilan ayt [ya‘ni, og‘zaki ayt], tilini [ya‘ni, so‘zini] eshit» (QBQ.155b,2).

tilin kön- (تیلین کون) – «tilda iqrar bo‘l»; e‘tiqodga nisbatan:

Anı qodtı, tuttı könilik yolın,

Kirür-men könilikkä, köndüm tilin.

«U (avvalgi niyatini) qo‘ydi, to‘g‘rilik yo‘lini tutdi,

Men to‘g‘rilik (yo‘li)ga rozi bo‘laman, tilimda iqrar bo‘ldim» (QBQ.156b,14).

til (تیل) – anat. «til; inson tili»: Tilim, tınma, öggil yaratıylını. – «Tilim, tinma, maqta yaratuvchini» [ya‘ni, Tangri taoloni] (QBN.20b,9).

(2) «molning tili; shifobaxsh et» sifatida:

Öz inçlik tiläsä eräži uzun

«Til» atlıy etig ye, tiril ey tüzün.

«Vujudning farog‘ati uzoq osoyishtaligini istasang,

«Til» deb ataluvchi etni yeb tur, ey sarishta» (QBN.168a,12).

Bu so‘zdan yasalgan tilçi (تیل چی) – «vositachi»:

Yalawač tedüküm bu tilçi turur,

Bu tilchi sözün aysa, ölmäz, qalur.

«Elchi deganim, bu – vositachidir,

Bu vositachi soʻzlarini aytsa, oʻlmaydi, qoladi [yaʼni, elchiga oʻlim yoʻq]» (QBN.139a,8).

Eng muhimi, Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan sof turkiy tilshunoslik atamaları oʻzining koʻpmaʼnoligi bilan ajralib turadi.

Hozirgi anʼanaviy tilshunoslikda atama, yaʼni terminga nisbatan qatʼiy qoida ishlaydi: u bir maʼnoli boʻlmogʻi kerak, degan talab qoʻyiladi. Lekin bu talabni turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan qoʻllash u qadar toʻgʻri emas, nazarimizda. Turkiy soʻzlarning atamaga (terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Yaʼni ular koʻpmaʼnolilik xususiyatiga ega.

Muhimi shundaki, turkiy yozma yodgorliklar tilida soʻzlarning soni emas, ularda qancha maʼno ifoda etilgani ahamiyatli. Tilning boyligi soʻz maʼnolarining koʻpligi bilan oʻlchanadi.

Alisher Navoiy oʻzining «Muhokamatu-l-lugʻatayn» asarida turkiy soʻzlarda koʻpmaʼnolilik xususiyati ustun ekanligini koʻrsatib oʻtgan edi. U tüş, yan, yaq soʻzlarida uch xil maʼno; bar soʻzida toʻrt maʼno; sayin soʻzida besh maʼno, shuningdek, tüz soʻzining ham bir qancha maʼnolari borligini taʼkidlaydi.

U yana yozadi: Bu navʼ alfāz ham-ki, üç maʼnā-vu dört maʼnā va artuyraq-kim, irāda qılsa bolyay, köp bar-ki, fārsî alfāzda andaq yoqtur (MJI.37,65-66).

Lugʻat tarkibining semantik takomili ilmiy atamalar tizimida ham aks etgan.

Buni misollarda koʻrib chiqamiz.

Shulardan biri söz (سوز) atamasi boʻlib, u ilkin maʼnoda «muayyan tushuncha»ni anglatgan. Kishilar oʻrtasidagi oʻzaro muloqatda uning vazifasi kengayib, «gap», hatto «nutq»ni ham anglata boshlagan. Masalan, sözlādi deganda «soʻzni aytdi, talaffuz qildi» emas, «gapirdi; fikrini bildirdi; xabar berdi» anglashiladi.

Rasmiy muloqatda söz «yurt egasining buyrugʻi, elga qarata aytgan soʻzi»ni anglatgan. Yozuv yuzaga kelmasdan ancha burun, oʻzaro rasmiy muomaladan boshlab yurt egasining elga murojaati ham, jamoa orasidagi oʻzaro kelishuv munosabatlati ham söz dan boshlangan. Yurt egasi qoʻl ostidagi kishilarga, elga oʻz soʻzini, yaʼni buyrugʻini aytgan.

Yozma hujjatchilik yuzaga kelgandan keyin ham söz kalimasi rasmiy bitiglarda ayni vazifada ishlatila boshladi. Jumladan, ilk va oʻrta asrlarda yaratilgan yorliqlarning unvonlarida sözüüm kalimasi qoʻllangan. U «bu mening farmonim, yorligʻim» degan maʼnoni anglatadi (Содиқов 2020,501–502). Masalan, Shohrux Mirzoning Talxan ota mozorining mujovuri nomiga bergan yorligʻi Šāhruh bahadur sözüüm devānlaryā; Sulton Umarshayxning Margʻilon ulugʻlaridan Mir Sayid Ahmad nomiga bergan yorligʻi Sultān ʻUmar-šayx bahadur sözüüm devānlaryā; Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yoʻllagan bitigi Sultān Abu Saʼid

kärägän sözüm deb boshlangan (Содиқов 2016,144–158). Endi bu o‘rinda söz ilmiy atamaga aylandi.

söz ning qoraxoniylar davri yodgorliklarida qo‘llangan ma‘nolari quyidagicha:

(1) «so‘z, tushuncha» ma‘nosida keladi:

Keyik tayi kördüm bu türkçä sözüg,

Ani aqru tuttum, yaqurdum ara.

«Bu turkcha so‘zni tog‘ kiyugidek ko‘rdim,

Uni ohista tutdim, avrab (o‘zimga) yaqinlashtirdim [ya‘ni, o‘rgatdim]» (QBH.92b,30).

Uquš körki til-ol, bu til körki – söz,

Kiši körki yüz-ol, bu yüz körki – köz.

«Zakovatning ko‘rki tildir, bu til ko‘rki – so‘z,

Kishining ko‘rki yuzdir, bu yuz ko‘rki – ko‘z» (QBH.10a,23).

(2) «Kishining nutqi»ni anglatadi:

Bilip sözläsä söz, biligkä sanur,

Biligsiz sözi öz başini yeyür.

«So‘zni bilib so‘zlasa, donolik sanaladi,

Bilimsizning so‘zi o‘z boshini yeydi» (QBN.13b,3).

(3) «So‘z, muomala»ni bildiradi:

Kitāblar oqir ham bilir ersä söz,

Uqar ersä še‘r ham qoşar ersä öz.

«(Elchi) kitoblar o‘qisa hamda so‘zni [ya‘ni, muomalani] biladigan bo‘lsa,

She‘rni uqadigan bo‘lsa hamda o‘zi ham to‘qiydigan [ya‘ni, she‘r yozadigan] bo‘lsa» (QBQ.76b,2).

(4) «aytilgan fikr, mulohaza»: Bayat atı birlä sözüg başladı. – «Xudo nomi bilan [ya‘ni, bismilloh bilan] so‘zini boshladi» (QBN.118b,2).

(5) «yorliq, farmon, buyruq»:

Nečä ma bilig bilsä beglär özi,

Bitigçi keräk-ök bitisä sözi.

«Beglarning o‘zi qanchalik bilimli bo‘lmasin,

Yorliq (yoki xabar) yozgudek bo‘lsa, albatta, kotib kerakdir» (QBN.100b,2).

(6) «o‘git, pand-nasihat, ibratli so‘z»:

Señä sözlädim men sözüm, ey oyul,

Señä berdi bu pand özüm, ey oyul.

«Senga so‘zimni so‘zladim, ey o‘g‘il,

Senga pand-nasihat qildim, ey o'g'il» (QBN.14a,5).

Bu sözkä tanuyï masal keldi, söz,

Bu söz işkä tutyïl, sözüñ munda uz.

«Bu so'zga isbot uchun maqol, so'z bor,

Bu so'zni [maqolni] ishga tutgin, so'zingni shu yerda uz» (QBH.8b,23).

«Hibatu-l-haqoyiq»da:

Adib Ahmad atim, adab-pand sözüm,

Sözüm munda qalur, barur bu özüm.

«Adib Ahmad otim, adab-pand so'zim,

So'zim bu (dunyo)da qoladi, o'zim esa o'tib boraman» (YugB.49,7–8).

(7) «sir, yashirin so'z»:

Bu iki kishidä bolur barça söz. – «Barcha so'z [ya'ni, barcha sir] ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo'ladi» (QBN.100b,9).

(8) «ta'lim»:

Qamuy nängä öñdi-törü bar, sözi,

Törü tüz yurïtsa, yarur er yüzi.

«Hamma narsaning tartib-qoidasi, ta'limi bor,

Tartibini to'g'ri tutsa, kishining yuzi yorug' bo'ladi» (QBN.167a,2).

(9) «maslahat, ko'rsatma»:

Nekü ter ešitkil otači sözi,

Munuñ ma'nisï uq, tirilgil qozï.

«(Bu to'g'rida) tabib so'zini [ya'ni, ko'rsatmasini] eshitgin, nima deydi,

Buning ma'nisini uq, yashagin (ey) qo'zi» (QBN.167b,14–15).

(10) «ta'rif, bayon»:

Tügäl boldï emdi aş-içgü sözi. – «Endi osh-ichimlik(lar) ta'rifi tugal bo'ldi (QBN.169a,3).

(11) «va'da»:

Tilin sözlänmiş sözdän yanmaz erän,

Sözindän yanïyli işälär sanï.

«Til bilan so'zlangan so'zdan er kishilar qaytmaydi,

So'zidan [ya'ni, va'dasidan] qaytuvchi (kishi) xotinlar qatoridir» (QBQ.159b,7).

(12) «ma'lumot; xabar»:

Yana čiqtï oylan, ayïtti sözin,

Qayun kelmişin ham tiläkin, özin.

«O'g'lon yana chiqdi, so'zini [ya'ni, ma'lumot, xabarlarini] so'radi,

Qayerdan kelganini hamda maqsadini, o‘zini (so‘radi)» (QBN.214a,2).

(13) Söz «badiiy asar; kitob» ma’nosida ishlatilgan:

Yil altmish iki erdi dört yüz bilä,

Bu söz sözlädim men tutup jan serä.

Tügäl on sekiz ayda aydım bu söz,

Ödürdüm, adırtđım, söz ewdip terä.

«To‘rt yuz oltmish ikkinchi yil edi,

Men jonni koyitib ushbu so‘zni so‘zladim [ya’ni, asarni yozdim].

Bu so‘zni [ya’ni, asarni] o‘n sakkiz oyda tugal aytib bo‘ldim,

Tanladim, farqladim, so‘z(lar)ni yig‘ib terdim» (QBH.93a,3–4).

(14) «oyat»ni bildiradi:

Yaşıl kökdin indi yayız yerkä söz. – «So‘z moviy ko‘kdan qo‘ng‘ir yerga tushdi [ya’ni, ikki narsaga: (a) oyatlarga; (b) so‘zning ulug‘ va qutlug‘ ekaniga ishora]» (QBN.14b,15).

(15) «Hadis»:

Yusuf Xos Hojib asarning na’t bo‘limida yozadi:

Köñül badım emdi anıñ yolıña,

Sewip sözi tuttum bütüp qavlıña.

«Endi ko‘ngilni Uning [ya’ni, Muhammad alayhi-s-salomning] yo‘liga bog‘ladim,

Qavliga inonib, sevib Uning so‘z(lar)iga [ya’ni hadislariga] amal qildim» (QBN.9a,4).

Eski turkiy tilda söz dan yangi so‘zlar va iboralar ham yasalgan. Bular:

söz aç- (سوز اج) – (1) «so‘z och-»:

Yanut berdi Ögdülmiş, aydi: Özüm

Tiläk birlä keldi, açayın sözüm.

«Javob berdi O‘gdulmish, aytdi: O‘zim

Tilak bilan keldim, ochayin so‘zim» (QBQ.149a,12).

(2) «sir och-, sir ayt-»:

Bu iki kişikä söz açyu keräk,

Söz açsa, awayları yüdgü keräk.

«Bu ikki kishiga so‘z ochish [ya’ni sir aytish] kerak,

So‘z ochsa [ya’ni sir ochsa], (ularning) injiqliklarini ko‘tarish kerak» (QBN.100b,8).

söz açmaq (سوز اچماق) – «so‘z ochmoq; sir aytmoq»:

Birisi – bitigči, birisi – vazır,

Bu ikki kişikä söz açmaq tegir.

«Birisi – kotib, birisi – vazır,

Bu ikki kishiga soʻz ochmoqqa [yaʼni, sir aytmoqqa] toʻgʻri keladi» (QBN.100b,7).

söz ay- (سوز ای) – «soʻz ayt-»: Šakarda süçügrāk söz aydīm seṇā. – «Senga shakardan shirinroq soʻz(lar) aytdim» (QBN.142b,3).

söz ayīt- (سوز اییت) – «soʻz soʻra-»:

Ayīt söz ularqa yemā būtmā terk,

Biligli bayat-ol, munī tutyu berk.

«Ulardan soʻz soʻra, shuningdek, darrov ishona qolma,

(Tugal) biluvchi xudodir, buni qattiq tutish kerak» (QBN.159a,2).

söz başī (سوز باشی) – «soʻzbashi»: Söz başī. Küntuydī elig ʼadl şifatini (ayur). – «Soʻzbasi.

Kuntugʻdi elig adl sifatini aytadi» (QBQ.4b,13).

söz bilig (سوز بیلگ) – adab. «adabiyot; adab ilmi; soʻz ilmi»:

Muṇar meṇzātū sözlamiş söz bilig,

Bu söz işkā tutyil, ey qilqī silig.

«Soʻz ilmida bunga moslab soʻz aytilgan,

Bu soʻzga amal qilgin, ey xulqi muloyim» (QBN.152b,11).

söz čiqar- (سوز چىقار) – «soʻz chiqar-, sir ayt-»:

Bitigči-īlimya bolunsa özüñ,

Köñül sirri bek tut, čiqarma sözüñ.

«Oʻzing maktub bituvchi bosh kotib boʻlsang,

Koʻngil sirini yashirin tut, soʻzingni chiqarma» (QBQ.126b,11).

söz kes- (سوز كس) – «soʻz kes-, soʻz tugat-»:

Sözin kesti Ögdülmiş, aydi: Qadaş,

Bu yañliṇ turur ʼām yorīqī, adaş.

«Oʻgdulmish soʻzini tugatdi, aytdi: (Ey) qarindosh,

Avomning feʼl-atvori bu yangligʻ boʻladi, ey jora» (QBN.165b,3).

söz qat- (سوز قات) – «coʻz soʻra»:

Qačan söz qatar ersä beglär seṇā,

Uzatma sözüññi, ey ersig toṇa.

«Beglär sendan qachon soʻz soʻraydigan boʻlsa,

Soʻzingni choʻzma, ey javonmard bahodir» (QBQ.126a,8).

söz qiy- (سوز قیى) – «soʻzni buz; vaʼdani buz»:

Yana-oq бүтүрди, ayur: Ey qadaş,

Sözüñ qiyma, kelgil, ey köñli tädäş.

«Yana qayta taʼkidladi, aytdi: Ey qarindosh,

So‘zingni buzma, kelgin, ey ko‘ngli yaqin» (QBQ.157a,15).

söz sözlä- (سوز سوزلا) – «so‘z so‘zla, so‘z ayt, gapir»: Öküš sözlämä söz, birär sözlä, az. – «So‘zni ko‘p so‘zlama, bir-bir so‘zla, oz (so‘zla)» (QBN.13b,5).

söz suwı (سوز سقى) – «so‘z suvi», ya‘ni «ta‘siri»:

Öküš sözlämä söz, serin, til ködäz,

Öküš sözlämiš söz suwı qaldı az.

«So‘zni ko‘p so‘zlama, o‘yla, tilni saqla,

Ko‘p so‘zlagan so‘zning suvi [ya‘ni ta‘siri] oz qoladi» (QBN.156b,7).

söz tut- (سوز توت) – «so‘z tut; sir saqla»:

Bu iki kišidä bolur barča söz,

Bu söz tutmasa, öz işin buzdı öz.

«Barcha so‘z [ya‘ni, barcha sir] ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo‘ladi,

Ular so‘z saqlamasa [ya‘ni, sir saqlamasa], o‘z ishini o‘zi buzadi» (QBN.100b,9).

söz uzat- (سوز اوزات) – «so‘zni choz»:

Qaçan söz qatar ersä beglär seňä,

Uzatma sözüñni, ey ersig toňa.

«Beglar sendan qachon so‘z so‘raydigan bo‘lsa,

So‘zingni cho‘zma, ey javonmard bahodir» (QBQ.126a,8).

söznün içi (سوزنونك ايجى) – tilsh. «so‘zning ichi, ma‘nosi»: Yana bilsä söznün içi ham taši.

– «Yana (elchi) so‘zning ichini [ya‘ni ma‘nosini] hamda tashini [ya‘ni shaklini] (yaxshi) bilsa» (QBQ.75a,14).

söznün taši (سوزنونك تاشى) – tilsh. «so‘zning tashi, ko‘rinishi, shakli» (QBQ.75a,14).

sözçi (سوزچى) – «so‘zchi, vakil»:

Qatıy arzuladı seni körgükä,

Meni sözçi idti oqıp eltgükä.

«Seni ko‘rishni qattiq orzuladi,

Chaqirib, olib borishga meni vakil qilib yubordi» (QBQ.149a,14).

sözlä- (سوزلا) – (1) «so‘zla-, gapir-»: Öküš sözläsä, yaňşadı ter tilig. – «Ortiqcha so‘zlasa, tilni ezma(landi) deyiladi» (QBN.13b,7).

(2) «ig‘vo qil-»: Bođun tili yawlaq, seni sözlägäy. – «Xalqning tili yomon, seni ig‘vo qiladi [so‘zma-so‘z. so‘zlaydi]» (QBN.13a,14).

sözlämäk (سوزلاماك) – «so‘zlamak»:

Sözlämäkmü yegräk azy šük turmaqmu? – «So‘zlamak yaxshiroqmi yoki jim turmoq?» (QBQ.5a,6).

ich söz (ايچ سوز) – «sir, yashirin soʻz»ni anglatadi:

Bitigčikā ayγu kerāk ich sözin,

Ködäzsä bitigči öküş ya azin.

Bu ich söz tutuylı bütün-čin kerāk,

Bütünlökkä artuq bütün dīn kerāk.

«(Hukmdor) kotibga ich soʻzni [yaʻni, sirni] aytsa boʻladi,

(Qachonki) kotib (ich soʻzning) koʻp yoki ozini saqlay olsa.

Bu ich soʻz [yaʻni, sir] tutuvchi chin soʻzli, ishonchli boʻlishi kerak,

Bunga qoʻshimcha yana iymoni but boʻlishi kerak» (QBQ.78a,2–3).

Eski turkiy tilda keng koʻlamda va turli maʼnolarda ishlatilgan soʻzlardan yana biri bitigdir. Bu atama «yoz-, bit-» anglamidagi biti- feʼlidan yasalgan; -g – ot yasovchi qoʻshimcha. Endi buning maʼnolarini koʻrib chiqaylik.

Mahmud Koshgʻariyga koʻra:

bitig – «kitob».

bitig – «yozuv; yozmoq». Bu ayni chogʻda masdardir; anīγ bitigi belgölüg – «uning yozuvi maʼlum, belgili».

bitig – «tumor» (oguzcha) (TCД.247).

«Qutadgʻu bilig» asarida bitig soʻzi quyidagi maʼnolarda ishlatilgan:

bitig (بتيگ) – (1) tilsh. «yozuv»:

Qamuγ eδgü sözlär bitigdä bolur,

Bitinmiş üçün söz ünītmas qalur.

«Barcha ezgu soʻzlar yozuvda boʻladi,

Yozilgan boʻlgani uchun soʻz unutilmaydi, (mangu) qoladi» (QBN.101a,10) .

(2) adab. «kitob; asar»: Sözüγ sözlädim men, bitidim bitig. – «Men soʻzimni soʻzladim, kitob yozdim» (QBN.19b,8).

(3) «Qonun kitoblari»:

Tetiglik bilä bilsä türlüγ bitig,

Bitig bilsä, ötrü bolur er tetig.

«(Elchi) tetiklik bilan turli bitiglarni [yaʻni, qonun kitoblarini] bilsa,

Bitig [yaʻni, qonun kitoblarini] bilsa, soʻng kishi tetik boʻladi» (QBQ.76a,15–16).

(4) «Xat, maktub»:

Davāt quldī, kāγid, bitidi bitig,

Bitig birlä etti işinkä etig.

«Davot va qogʻoz soʻradi, maktub yozdi,

Maktub bilan ishiga zamin hozirladi» (QBN.118b,1).

(5) «hujjat»:

Bilir bolsa tegmä bu türlüg bitig,

Anin saqlasa, ötrü qilsa etig.

«(Hisobchi) har turli hujjatlarni biladigan bo'lsa,

Shu bilan ziyraklansa, song ish qilsa» (QBN.104a,5).

(6) «xotura»:

Ölürin bilip qilmış özkä etig

Bitip qodmish atin tirigkä bitig.

«O'lishini bilib o'ziga hozirlik ko'rgan (kishi)

Otini tiriklar uchun xotira qilib yozib qoldiradi» (QBN.16b,5).

(7) «o'git, nasihat»:

Bu bitig oqirgil, nekü ter eshit,

Bilig birlä başlap, özünkä esh et.

«Bu o'gitni o'qigin, nima deyilgan, eshit,

Bilim bilan boshlab, o'zingga esh qil» (QBQ.76a,11).

(8) «tumor»: Bu aymish: bitig tutsa, yeklar yirar. – «Bu [ya'ni azayimxon] aytadi: tumor tutsa, jinlar qochadi» (QBN.158a,3).

bitig dan yangi so'zlar ham yasalgan:

bitigchi (بتيگ جي) – (1) «kotib»:

Bitigchi nekü-teg kerak ey tetig,

Anjar beg inanip bitisa bitig.

«Kotib qanday bo'lmog'i kerak, ey zehnli,

(Toki) beg unga ishonib, xat yoza olsa» (QBN.100b,12).

(2) hisob-kitobni daftarlarga yozib boruvchi; hujjat ishini olib boruvchi: Bitigchi kerak uz, qamu y xat bilir. – «Bitigchi [ya'ni, hisob-kitobni qayd etuvchi] mohir, hamma xat-hujjatni biladigan bo'lishi kerak» (QBN.103b,13).

bitigchi-ilimya (بتيگ جي ايليمغا) – bitigchi – umumiy ma'noda «kotib, xat bituvchi»; bitigchi-ilimya esa «xonning xat va yorliqlarini bituvchi kotib»dir: Ögdulmish eligkä bitigchi-ilimya nekü-teg kerakin aytur. – «O'gdulmish eligka xat bituvchi kotib qanday bo'lmog'i kerakligini aytadi» (QBN.100a,14).

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra: ilimya – shoh maktublarini «turk xati» (خط التركيه) bilan yozuvchi kotib (TCД.119).

Yodgorliklarda «yozma til» va «nutq»ni anglatuvchi atamalar

Qadimgi va eski turkiy yozma yodgorliklarda tilshunoslik atamalarining ba'zilar birikma shaklida ham ishlatilgan.

bitig söz (بتیک سوز) – (1) yozma so'z; matn; eligning yorlig'i:

Nečä ma özüm sözläsä söz tilin,

Elig yarlıyı – bu bitig söz adın.

«Men tilda qancha so'z so'zlaganim bilan,

Elig yorlig'i – bu yozma so'z boshqadir» (QBQ.95b,2–3).

(2) tilsh. yozma nutq; yozma adabiy til:

Balāyat bilä xat teñäšsā qalī

Eđi eđgü til bu bitig söz tili.

«Agar fasohat bilan (chiroyli) xat tenglashsa,

Bu yozma nutq tili juda ezgu til bo'ladi» (QBN.101a,8).

bitig söz yañi (بتیک سوز يانی) – tilsh. «yozma nutq usuli»: Eđi eđgü yañ bu bitig söz yañi. – «Yozma nutq usuli juda yaxshi usuldir» (QBN.101a,9).

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»da «nutq» ma'nosida til söz (تیل سوز) atamasini ishlatgan. Mana uning misoli:

Xiradliq-mu bolur tili boş kişi?!

Telim başnī yedi bu til söz boşı (YugC.14,4–5).

Keltirilgan misoldagi til söz boşı birikmasini R.R. Arat turkcha o'girmada boş-boğazlık ve ağız gevşekliği deb bergan:

Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;

bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi (Arat 1992,87).

Adib Ahmadning bu so'zlari qozoqcha o'girmasida shunday:

Тілін тартпаған кісіні ақылды деуге бола ма?

Тіл мен сөздің бастығы талай басты жеді (Йүгінеки,53).

Vaholanki, ushbu birikmadagi til söz – «til va so'z» emas, balki «nutq» degani; til söz boşı esa «nutqqa erk berish», ya'ni «tilga erk berish» anglamidadir. Shunga ko'ra, Adib Ahmad so'zini shunday o'girish mumkin:

«(Hech bir zamonda) tili bo'sh [ya'ni, tilga erk beruvchi] kishi aqlli bo'larmidi?!

Bu nutqning bo'shi [ya'ni, nutqqa, tilga erk berish] ko'p kishining boshini yedi».

til söz atamasini «nutq; og'zaki so'z» anglamida Yusuf Xos Hojib ham ishlatgan:

Kişi köñli bilgü tanuq erdi til söz,

Köñül til ala boldi, kimkä bütäyi.

«Nutq kishi ko'nglini bilish uchun belgi edi,

Ko'ngil (bilan) til ola bo'ldi [ya'ni, bir-biriga teskari bo'ldi], kimga ishonayin» (QBQ.193a,16).

Yusuf Xos Hojib «og'zaki so'z, nutq» anglamida tilin söz (تلىن سوز) atamasini ham qo'llagan:

Yoq ersä bitig bu kişilär ara,

Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä.

«Bu kishilar orasida yozuv bo'lmaganida

Og'zaki so'zga kim ham ishongan bo'lardi, ko'rgin-a» (QBN.101a,13).

Yana Adib Ahmad «nutq»ni ayiz til (اغيز تىل) ham degan. Mana uning misoli:

Ayiz til bezägi köni söz durur,

Köni sözlä sözni, tiliñni bezä (YugC.16,5–6).

R.R. Arat ayiz til bezägi birikmasini turkcha o'girmada ağızın ve dilin ziyneti deb bergan:

Ağızın ve dilin ziyneti doğru sözdür;

sözü doğru söyle, dilini süsle (Arat 1992,88).

Adib Ahmadning bu so'zlari qozoqcha o'girmasida shunday:

Тіл мен жақтың көркі – шын сөз,

Шын сөйле, әңгімеңді тартымды ет (Йүгінеки,53).

Vaholanki, bu birikmadagi ayiz til – «og'iz va til» emas, balki «nutq»; ayiz til bezägi esa «nutqning bezagi»dir. Shuningdek, tiliñni bezä deganda ham, til – «nutq»ni anglatadi; «nutqningni beza» degani. Shunga ko'ra, Adib Ahmad aytgan o'gitning ma'nosi shunday bo'ladi:

«Nutqning bezagi to'g'ri so'z turur,

So'zni to'g'ri so'zla, tilingni [ya'ni, nutqningni] beza».

XULOSA

Til bilimi sohasida ilk va o'rta asrlarning Sharq, xususan, turkiy tilshunosligi Yevropa ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. Ilk o'rta asrlar tilshunosligida til bilimi atamaları tizimi tug'al bir ko'rinishda ishlab chiqilgan bo'lib, Qoraxoniylar davri asarlarida ularning katta bo'lari tamg'alanib qolgan.

Qoraxoniylar davri yozma adabiy tili o'sha davr manbalarida *türkçä, türkî, türk luyatî* atamaları bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*), *buṛaxan tili, xan tili, kāšyarî til ~ kāšyar tili* deb ham atalgan.

Temuriylar davridagi *čīyatay tili ~ čayataṭay lafzi*, ko'p jihatdan, Qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, yozma adabiyoti va yozuv madaniyati an'alarini tutdi. *Čīyatay tili* qoraxoniylar davri yozma adabiy tilining davomidir.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atamaga (terminga) nisbatan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelavermaydi. Turkiy so'zlarning atamaga (terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Turkologlar qadimgi turkiy so'zlarning atamaga aylanish qonuniyatiga tayanib, turkiy atamashunoslik o'lchovlarini yangidan ishlab chiqmog'i kerak.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda tilshunoslik, turk jamiyatida, xususan, olimlar va o'qimishlilar doirasida lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamaları tizimining muqim bir holga kelishi va takomillashuvida o'sha davr tilshunoslari, tarixchilar va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

ТСД – Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони [Dīvānu luḡāti-t-türk]. Нашра тайёрловчи Қ. Содиқов. – Истанбул, 2021.

Yug – Adib Ahmad Yugnakiyning «Hibatu-l-haqoyiq» asari: Arat 1992: *A* – asarning 1444-yili Samarqandda ko'chirilgan uyg'ur yozuvli nusxasi: S. I–LXII; *B* – asarning 1480-yili Istanbulda uyg'ur yozuvida yozilib, tagma-tag arab xatida izohlab chiqilgan nusxasi: S. LXIII–CXVII; *C* – asarning XVI yuzyilda arab xatida ko'chirilgan nusxasi: S. CXVIII–CLXVI.

Йўғінеки – Ахмед Йўғінеки. Ақиқат сыйы. Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов. – Алматы, 1985.

QB – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviysi: *H* – Vena (Hiro) nusxasi: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Радлов В.В. Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890; Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; N* – Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; Q* – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168- ko'rsatkichli qo'lyozma: *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.*

МЛ – Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент, 2017.

Ilmiy asarlar:

Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci. Atebetü'l-Hakayık. R.R. Arat. – Ankara, 1992. Насилов 1974 – Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв. – Москва, 1974.

Sodiqov 2016 – Sodiqov Q. Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar. – Toshkent, 2016.

Sodiqov 2020 – Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. – Toshkent, 2020.